

# ЛЕКЦІЯ № 1

## Літературно-естетичні погляди представників античності та європейського середньовіччя

### План

1. Мистецтво і література в оцінці народів Стародавнього Сходу.
2. Літературно-естетичні погляди Сократа, Платона та Аристотеля.
3. Літературознавство давнього Риму.
4. Візантійське літературознавство.
5. Становлення вітчизняної літературознавчої думки.

1. Зачатки художньо-естетичної діяльності з'явилися в глибоку давнину. Серед ранніх держав, де наука й мистецтво досягли високого рівня розвитку, – Єгипет, Індія, Китай.

Так, у Єгипті в 4 тис. до н.е. поряд із будівельною справою, прикладним мистецтвом, основні форми художньої культури, але й різні жанри мистецтва слова: міфи, казки, байки, гімни, плачі, епітафії, повісті, любовна лірика, філософські діалоги і політичні трактати, повчання, автобіографії тощо. Пізніше розвинулись релігійна драма і світський театр. Древні єгиптяни сформували не тільки уявлення про прекрасне, але й відповідні терміни.

Рання індійська цивілізація виникла в III ст. до н.е. Культури Індії формувалася під впливом кількох релігій, зокрема брахманізму, буддизму та ісламу. Основою естетичних уявлень Давньої Індії стала міфопоетична традиція, яка знайшла вираження в образній системі брахманізму. Вчення про Брахмана – універсальний ідеал – розроблялося в «Упанішадах», найбільш ранні з яких датуються 8–6 ст. до н. е. Естетика й символіка Упанішад вплинула на образність і естетику індійських епічних поем «Махабхарата» й «Рамаяна» та весь подальший розвиток естетичної думки Індії. Справжнього розквіту давньоіндійська культура досягла в часи Рігведи – однієї з чотирьох частин Вед – великого зібрання релігійних гімнів, пісень, магічних заклинань і ритуальних звичаїв, створених жерцями арійських племен, які з'явилися в Індії після великого переселення народів.

Розвиток естетичного вчення Китаю відбувався під впливом конфуціанства й даосизму – двох основних течій китайської філософії. Центральними в естетичному вченні Конфуція були поняття «гуманність» та «ритуал», які визначали поведінку людини. Мистецтво розглядалося конфуціанцями як засіб морального вдосконалення людини. Конфуціанство перевагу надавало етичним вимогам, творчість вважало вершиною професійної майстерності, а художника – творцем мистецтва. Даосизм, засновниками якого вважаються Лао-цзи і Чжуан-цзи, на відміну від конфуціанства, головну увагу приділяв естетичному началу. Даоська традиція утверджувала спонтанність художньої творчості, яка розглядалася як одкровення й натхнення, а художник – як інструмент, що здійснює «самотворчість» мистецтва.

2. Систематичного розвитку естетична думка набула в Давній Греції. Перші зразки естетичного вчення, заснованого на тісному взаємозв'язку людини та всесвіту, належать

піфагорійцям (VI ст. до н. е.). Піфагор увів поняття космосу як упорядкованої єдності. З цього часу йде уявлення про гармонію як про єдність різноманітного, узгодження протилежностей.

Вчення софістів, що виникло в V ст. до н. е. і сприяло зародженню естетики, остаточно було сформульоване Сократом та його учнями. Сократ, котрий у молодості був скульптором, знався на мистецтві свого часу. За твердженням Ксенофонта, він часто відвідував майстерні художників, скульпторів, ремісників і вів з ними бесіди на теми мистецтва. Заслугою Сократа стало підкреслення органічного зв'язку етичного й естетичного, проголошення людини головним предметом мистецтва, вказівка на здатність мистецтва відтворювати життя, порушення питання про моральний та естетичний критерії мистецтва, спроба розкриття природи творчого процесу. Сократові належить думка, що прекрасне як ідеальне загальне відрізняється від його реально-життєвого прояву, тобто прекрасне саме по собі відрізняється від окремих прекрасних предметів.

Учень Сократа Платон також виявляв інтерес до мистецтва, тому до питань естетики неодноразово звертався в творах «Гіппій Більший», «Держава», «Федр», «Софіст», «Бенкет», «Закони» тощо. Найважливішим естетичним питанням для нього було прекрасне. Зокрема, у діалозі «Гіппій Більший» відтворено бесіду Сократа й Гіппія про прекрасне. Платон розмірковує і над тим, що є абсолютно прекрасне.

Особливість прекрасного в Платона полягає у тому, що воно винесене за межі мистецтва, яке, на думку філософа, є наслідуванням почуттєвих речей, а не ідей. Оскільки реальні речі самі є копіями ідей, то мистецтво є копією копій, тінню тіней. На думку Платона, мистецтво, як вторинне копіювання, не тільки позбавлене пізнавальної цінності, але й перешкоджає пізнанню істинного світу. Критичне ставлення Платона до мистецтва зумовлювалося і таким його негативним аспектом: часто актори, поети, драматурги відтворюють не тільки прекрасні речі чи ідеї, але й потворні, ганебні (п'янство, брехня, розпуста), тим самим змушуючи переживати подібні емоції слухачів і глядачів. Тому цим видам мистецтва, на думку філософа, немає місця в ідеальній державі. Однак у книгах «Держава», «Закони» погляди Платона на мистецтво пом'якшуються – він допускає виконання гімнів богам, влаштування народних гулянь, постановку комедій, а за умови суворої цензури – й трагедій.

Розробляючи програму виховання громадян в ідеальній державі, Платон розглядав поезію з точки зору її здатності міняти внутрішній світ людини. Поезію він вважав найвищою формою словесного мистецтва, оскільки вона народжується в стані натхнення й одержимості. Платон вперше розділив поезію на три види і ввів поділ на жанри, що зберігається до сьогодні. Поділ засновувався на характері викладу: трагедія і комедія склалися повністю з наслідування, лірика – з висловлювань самого поета, епічна поема – включала обидва прийоми.

3. Питання естетики порушувалося Аристотелем у «Риториці», «Політиці», але найбільшої популярності набуло «Мистецтво поезії» або «Поетика» – твір, що писався майже півтора десятка років наприкінці життя автора і став першим теоретичним дослідженням поетичного мистецтва. Праця дійшла до нас, на жаль, у неповному вигляді, що утруднює її розуміння.

Для Аристотеля прекрасне є об'єктивним і абсолютним, воно перебуває не в ідеях, а в реальних предметах. До ознак прекрасного автор відносить злагодженість,

визначеність, обмеженість величини. Вони прекрасні не самі собою, а тільки стосовно людського сприйняття. Вищим вираженням прекрасного є живі істоти, особливо люди, які одночасно виступають як втілення прекрасного і головний предмет мистецтва. Підрозділяючи людську діяльність на вивчення, дію й творення, Аристотель відносить мистецтво до творення, заснованого на правилах.

Основна увага в «Поетиці» приділена аналізу трагедії, хоча розглядається і епос. Трагедія – це «наслідування дії завершеної і важливої, що має відомий обсяг, наслідування мовленням, прикрашеним у різних її частинах, наслідування дії, а не розповіді, що здійснює через співпереживання і страх очищення подібних страстей». Аристотель не вважав обов'язковим дотримання єдності часу. В трагедії радив відтворювати напружені події, оскільки вони здатні дати емоційно-експресивні засоби для пізнання. Зразком трагедій автор вважав трагедію Софокла «Едіп-цар».

Аристотель дав власне визначення катарсису. Поняття катарсису було не новим: піфагорійці рекомендували музику для очищення душі, Геракліт говорив про очищення вогнем, Платон висунув вчення про катарсис як про звільнення душі від тіла, від насолод. Аристотель розвинув вчення про катарсис як основу естетичного переживання. Катарсис, за ним, – це «афект, що сильно впливає на психіку, викликає ентузіазм і збудження, які приносять зцілення, очищення і полегшення».

У творчості Аристотеля давньогрецька естетична думка досягла кульмінаційного пункту. Багато ідей, висловлених ним, знайшли свій подальший розвиток у наступних європейських естетичних теоріях.

4. Літературознавство в Римі розвивалось під впливом грецьких літературних традицій, але, на відміну від Греції, більша увага приділялась прозі, особливо риториці. Не випадково одним із найвідоміших римських теоретиків був письменник і оратор Цицерон. Як прихильник філософії стоїцизму, яка вимагала свідомого підкорення людини пануючій в світі необхідності й приборкання своїх пристрастей, поезію також оцінював з тієї точки зору, наскільки вона може підтвердити вчення стоїцизму. Цицерон вважав зміст твору важливішим за форму, тому говорив, що навіть поганий поет (невправний у техніці віршування) міг бути корисним. Із власних світоглядних позицій оцінював і особу поета – він повинен бути вчителем життя, подавати особистий приклад гідного існування. Цицерон прихильно ставився до епосу і трагедії, на відміну від комедії і лірики, які зверталися до внутрішнього світу людини, а отже, суперечили настановам стоїцизму.

З інших римських теоретиків мистецтва на увагу заслуговує поет Квінт Горацій Флакк. Свої естетичні погляди він виклав у «Посланні до Пізонів», названому в давнину «Поетичним мистецтвом». Цей віршований трактат адресувався батькові і двом синам Пізонам – родині, близькій до літературного середовища. Твір не претендував на теоретичне узагальнення, а містив практичні поради поетам-початківцям. Йому властивий жанровий синкретизм: має ознаки епістолярного твору, теоретичного підручника і художнього твору.

Визнаючи за поезією божественне походження, Горацій ставить поета на один щабель із провісником, якому в стані екстазу дається божественне одкровення. Але одного таланту поетові недостатньо, він має доповнюватися майстерністю й умінням. Автор закликає служителів муз не чекати натхнення, а терпляче працювати.

Горацій підкреслює вирішальну роль змісту, але говорить, що без прискіпливої роботи над формою твору не можна досягти досконалості. Горацій метафорично уподібнює поета скульптору, який прибирає зі статуї все зайве. Автор вимагає від поета щирості: «Якщо ти хочеш, щоб плакав і я, то сам будь розчулений». Наполягає на правдоподібності вимислу: «Якщо ти що вимишляєш, будь у вимислі до істини близький». Вираз Горація «Нехай на дев'ятий рік (твір) буде видано», яким підкреслюється тривалість і трудомісткість творчого процесу, став крилатим.

Горацій дає характеристику видів і жанрів поезії, приділяючи основну увагу трагедії. Установлені ним стосовно трагедії канони припускають драму класичного типу. Характер героя повинен бути від початку до кінця трагедії незмінним. Поведінка і мова персонажів варіюються залежно від віку, походження, соціального стану, занять. Присутність хору є обов'язковою. Крім хору на сцені можуть брати участь тільки три актори. Дія розвивається в п'ятьох актах і закінчується розв'язкою без участі бога.

Дуже важливою для поета є думка авторитетного і неупередженого судді-критика. Незалежний від автора критик, що сміливо вказує на недоліки, – щирий, непідкупний друг. Тому поет дає пораду віршотворцям берегтися «підлесників під зовнішністю лисиці».

«Поетика» Горація хоча й не відрізнялася багатством ідей, відіграла позитивну роль у розвитку античної естетичної думки. У добу класицизму Н. Буало трактат «Поетичне мистецтво» напише за зразком Горацієвого твору.

5. Формування візантійської естетики відбувалося в IV–VI ст. В її основі лежать вчення представників східної патристики. Візантійські мислителі розділяли поняття трансцендентної й земної краси. Абсолютною трансцендентною красою в їхніх естетичних вченнях є Бог. До матеріальної краси відношення візантійців було двоїстим. З одного боку, вона шанувалася як результат божественного творіння, з іншого – засуджувалась як джерело почуттєвої насолоди.

Псевдо-Діонісій вважав, що весь матеріальний і духовний світ є системою символів і образів. Символ – це особлива форма зберігання істини. Проблема образу набула особливої гостроти в зв'язку з іконоборськими суперечками (VIII–IX ст.). На думку іконоборців, образ повинен бути копією прототипу. Але оскільки прототип має божественне начало, він не може бути зображений за допомогою антропоморфних образів. У цих суперечках було вироблене розуміння образу як складної художньої структури, як «неподібної подоби».

Однієї з найважливіших категорій візантійської естетики є категорія світла, якому в жодній іншій культурі світу не надавалося подібного значення. Проблема світла в основному розроблялася в рамках естетики аскетизму, що склалася в середовищі візантійського чернецтва. Світло постає навіть більш загальною й більш духовною категорією, ніж прекрасне. Розрізняються два види світла: видиме (сприяє життю органіки) і духовне (невидиме саме по собі, сприймається розумом).

Модифікацією прекрасного в естетиці Візантії був колір. Культура кольору стала наслідком суворої канонічності візантійського мистецтва, адже у церковному живописі існувала суворі кольорова ієрархія, в якій кожен колір таїв у собі глибокий релігійний зміст.

Розвиток філологічних наук у Візантії був тісно пов'язаний з потребами освіти і відбувався в процесі вивчення і коментування творів античної, а пізніше –

ранньохристиянської літератури. Поняття «філологія» у Візантії не існувало. Під граматикою на увазі мали не тільки граматику в сучасному розумінні, але й лексикографію та метрику. Існували спеціальні граматичні трактати, найзначніші з них були написані Георгієм Хировоском (Свинопасом) – викладачем граматики в Константинопольському університеті.

6. Осмислення української літератури починається практично в добу середньовіччя. Перші навчальні заклади в Київській Русі використовували у навчанні рукописні збірники, що пізніше були умовно названі «Ізборниками Святослава». Обидві відомі нам пам'ятки – 1073 і 1076 рр. датування – були украдені книжником Іоанном (Грішним) за зразком збірників, виготовлених для болгарського царя Симеона. У назві збірників ім'я болгарського царя було замінено на ім'я київського князя Святослава.

М. Грушевський дав «Ізборникам...» жанрове визначення «підручних енциклопедій». Так, Ізборник 1073 року містить близько 380 статей щонайменше 40 авторів і подає відомості з різних галузей знання. У контексті нашого предмету важливою є праця «Про образи» Георгія Хировоска. Вона подає тлумачення 27 літературознавчих категорій – майже усіх відомих на той час.

В Ізборнику 1073 року також вміщено «індекси книг істинних і ложних», де розмежовувалися твори, які з точки зору укладача були корисними (література христоцентричного характеру) і шкідливими (апокрифи, тексти з елементами поганського світогляду) для читання християнина. «Індекси» є зразком ранньої каталогізації та осмислення літератури.

Ізборник 1076 року починається працею «Словом некоего калугера о чьтѣи книг», що містить одне з найдавніших повчань методичного характеру про користь книжного читання: «Добро є, братіє, почитаніє книжне, паче всякому християнину: блаженні ті, хто всім серцем взискує його. Бо сказано: звѣдай того». Автор наголошує на тому, що слід читати без поспіху, дбати про розуміння прочитаного, якщо навіть для цього доведеться й тричі повертатися до прочитаного. Окремо він зазначає, що важливо керуватися істинами, які виносиш після читання книг.

Елементи осмислення літератури містять й інші пам'ятки давньоукраїнської літератури. Наприклад, у Літописі Руському під 1289 роком подано опис книг, подарованих церквам князем Володимиром Васильковичем.

### **Питання для самоконтролю:**

1. В яких державах Сходу найраніше з'явилися зачатки художньо-естетичної діяльності?
2. Який давньогрецький філософ висловив думку про відмінність ідеального прекрасного від його реально-життєвих проявів?
3. Чому, на думку Платона, мистецтву немає місця в ідеальній державі?
4. Який твір давньогрецького автора вважається першим теоретичним дослідженням поетичного мистецтва?
5. Ознаки яких жанрів поєднує «Послання до Пізонів» Горація?
6. В естетиці якої держави колір та світло були категоріями більш важливими, ніж прекрасне?
7. Чому «індекси книг істинних і ложних» із Ізборника 1073 р. є зразком ранньої каталогізації та осмислення літератури?

8. Яка пам'ятка давньоруської літератури містить одне з найдавніших повчань методичного характеру про читання книг?

### Список використаної літератури:

1. Аристотель. Поетика. *Античні поетики: Аристотель. Поетика. Псевдо-Лонгін. Про високе. Гораций. Про поетичне мистецтво*. Київ : Грамота, 2007. С. 27–63.
2. Галич О. Літературознавство та естетика античності й середніх віків. *Галич О. Історія літературознавства*. Київ : Либідь, 2013. С. 30–68.
3. Домбровський В. Погляд на історію драми. *Домбровський В. Українська стилістика і ритміка. Українська поетика*. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2008. С. 394–404.
4. Зінченко А. Великі символи Рігведи. *Пам'ять століть*. 2006. № 3–4. С. 231–140.
5. Кобів Й. «Поетика» Аристотеля – нев'януча пам'ятка естетичної думки. *Античні поетики: Аристотель. Поетика. Псевдо-Лонгін. Про високе. Гораций. Про поетичне мистецтво*. Київ : Грамота, 2007. С. 7–26.
6. Наєнко М. Літературознавство як наука. *Наєнко М. Історія українського літературознавства і критики*. Київ : Академія, 2010. С. 5–19.
7. Наєнко М. Давній період європейського та українського літературознавства. *Наєнко М. Історія українського літературознавства і критики*. Київ : Академія, 2010. С. 20–43.
8. Наливайко Д. Культурно-історичні спільноти й міжнаціональний літературний процес (на матеріалі літератур Середньовіччя). *Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика*. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 38–64.
9. Пилип'юк О. Зародження літературознавства. Схід – Захід. Івано-Франківськ : Гостинець, 2002. 145 с.
10. Шалагінов Б. Антична література. *Шалагінов Б. Зарубіжна література від античності до початку XIX сторіччя. Історико-естетичний нарис*. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. С. 12–119.
11. Шалагінов Б. Література середніх віків. *Шалагінов Б. Зарубіжна література від античності до початку XIX сторіччя. Історико-естетичний нарис*. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. С. 120–150.
12. Маслюк В. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. Київ : Наукова думка, 1983. 234 с.